

ЮВІЛЕЇ

Віктор Терлецький

●

СТОРІНКИ ЖИТТЄПИСУ КОСТЯНТИНА УШИНСЬКОГО

(До 175-річчя від дня народження)

Про славетного педагога минулого століття Костянтина Дмитровича Ушинського (1823—1870), якого іменували не інакше, як «вчитель російських вчителів», «Нестор російської педагогіки», написано чимало. І за дореволюційного часу, і в період панування тоталітарного режиму у колишньому Радянському Союзі. Однак його життя і діяльність часто густо висвітлювалися упереджено. У багатьох працях лише дублювалося, повторювалося раніше сказане. Їх автори не вдавалися до серйозних, копітких наукових досліджень, розвідок. І це, на превеликий жаль, призводило до численних прикрих помилок. Як це не парадоксально, але за весь цей час, визнаючи К. Д. Ушинського основоположником вітчизняної наукової педагогіки і народної школи в Росії, непересічність його педагогічних здобутків, не спромоглися написати об'ємну і повноцінну монографію чи створити його життєпис. Ясна річ, що не були висвітлені більш-менш повно і зв'язки Ушинського з землею Чернігівщини, її людьми. Подаючи деякі із сторінок життя славетного педагога — сторінок до майбутнього його Життєпису (а автор цієї статті вірить у видання такого), будемо намагатися виправляти ті помилки, які ще й досі гуляють по сторінках нарисів про життя і діяльність К. Д. Ушинського, підручників педагогіки, хрестоматій з історії школи і освіти в Росії.

До витоків роду. «Прізвище видатного російського педагога, — лаконічно сповіщав в своєму етимологічному словнику «Уславлені прізвища» Ю. Федосюк, — виводить нас на береги ріки Уша, лівої притоки ріки Неман, звідки походить його рід». ¹ Та чи правильно прочитано тут мову Землі? Чи правильно, компетентне його твердження? Виникає питання: це топонімічна розгадка чи, навпаки, загадка?

Якщо підемо за Федосюком, шукаючи корінь «уш», то згадаємо, що на території тієї ж Білорусі поблизу Полоцька протікає річка Ушача з древнім на ній містечком Ушачі. А скільки топонімів з коренем «уш» знаходимо в Західній Україні! Щоправда, деякі з них на наш час вже зникли з мап, пішли в історію. Але ж не це головне. Енциклопедичний словник Ф. Брокгауза і І. Ефрона засвідчував: Ушиця — річка Подільської губернії, ліва притока Дністра; Ушполь — містечко Вількомирського повіту Ковенської губернії при річці Свенте; Ушомир — містечко Житомирського повіту Волинської губернії при річці Ужа (в літописах під 1150 і 1151 роками згадується під назвами Ушка і Ушеска); Стара і Нова Ушиця — міста в Подільській губернії на річці Уши-

ця. Додамо, що в західних губерніях Російської імперії мешкали дворяни з прізвищем Ушинські. Так, в 1622 році Антон, Матвій і Казимир Леонардовичі Ушинські в Држицькому міському суді склали дарчу записку на маєток Велика Уша на користь Мартина Мартиновича Ушинського. Нащадки його — Станіслав, Гавриіл, Томаш послідовно володіли маєтком аж до XIX століття².

Топоніми з коренем «уш» відшуковуємо і на території Чернігівщини. Де — Ушівка, с. Об'єднанської сільської Ради Новгород-Сіверського району; Ушня, с. Менського району. Колись козаки цього останнього села, що входило до Сосницького повіту, склали таку доповідну: «ми, козаки села Ушня, цією сказкою в полкову Чернігівську канцелярію показуємо, що від свята Петра і Павла минулого 1729 року по цей час староста Ушенський Кіпріян та ієромонах, заступаючий в Ушні місце священика, Варлаам, заборонили нам і всім нашим домашнім ходити до церкви, кажучи, що такий їм наказ мається від преосвященного Іродіона Жураковського... Та ті ж Діпріян і Варлаам козаків **Ушинських** (підкреслення наше — В. Т.) Тараса Косяченка інших... відлучили також від церкви».³ Отож «Ушинських».

Відомо, що місцевість давала імена родам, а за ними нерідко називалася і сама місцевість.

Певний час автором цих рядків пріоритет віддавався Чернігівщині, як ймовірній батьківщині Ушинських. На це, начебто незаперечно, вказували деякі джерела, праці дослідників. Ну хоча б Михайла Драгоманова, який радив своїм співвітчизникам переробити з російської педагогічної літератури для українських дітей «Рідне слово» Костянтина Дмитровича, «що було б тим легше, бо автор — Ушинський — сам чернігівець, деякі сказки і пословиці і т. д. малоруські».⁴ Та інше повідали нам факти. А вони — річ незаперечна, уперта.

В обласному архіві Сум пощастило знайти вельми цікавий документ — «Дело по прошению коллежского секретаря Ушинского крестьянина Зайченка об отобрании от протоиерея Федоровского имения». Не будемо переказувати дослівно зміст цієї знахідки, що містилася серед матеріалів Охтирського повітового суду. Вкажемо лише на те, що головне зараз для нас. Протоієрей Охтирського Покровського собору Григорій Федоровський зазначав по цій справі в своїй доповідній записці в Охтирський повітовий суд, що маєтки в Охтирському і Лебединському повітах Слобідсько-Української губернії належать не лише колежському секретарю Ушинському (Мойсею Григоровичу — В. Т.), але й «після смерті матері» його «ще двом його рідним братам, капітану 2 рангу і кавалеру, начальнику Охотського порту Володимиру, відставному підполковнику Дмитру, і в указаних частинах рідним сестрам його ж, дружині моїй протоієрейші Уляні і дияконші Олені по батьку їх Ушинським».⁵

«Відставний підполковник Дмитро». Це свідчення в поясненні Г. Федоровського від 30 жовтня 1821 року цілком співпадає з записом у формулярному про службу списку Дмитра Григоровича Ушинського, розшуканим в Тульському обласному архіві. Дійсно, 3 квітня 1820 року він «через хворобу зовсім увільнений від служби чином підполковника і мундиром».⁶ Дмитро Григорович і є батьком нашого славетного педагога.

Предки К. Д. Ушинського. Отож на Слобожанщині знаходились маєтки дідуся і бабусі Костянтина Дмитровича, що мали бути розділені між батьком Дмитром та братами (Мойсеєм, Володимиром), сестрами (Уляною, Оленою) останнього. Документи Сумського архіву також засвідчили, що дідом названих братів та сестер Ушинських був дворянин, намісник Охтирського Покровського собору, священик Георгій Осипо-

вич Ушинський.⁷ Це прадід Костянтина Дмитровича, а дідом був, як неважко вивести, Григорій Георгійович. Певно, він також був священником добре відомого в нашій історії Покровського собору в Охтирці, який, на щастя, хоча і не в первісному вигляді, зберігся до нашого часу. По відомій традиції у духовенства місце Г. Г. Ушинського після його смерті зайняв чоловік старшої дочки Уляни — протоіерей Г. Д. Федоровський.

Що відомо нам про дядьків педагога? Старший з братів Ушинських Мойсей в 1778 році вступив вахмістром до Охтирського легкокінного полку. Через два роки він був підвищений в кадети. Та його військова служба тривала не дуже довго. Вісім років згодом в чині корнета Державною військовою колегією Мойсей Ушинський через хворобу був звільнений зі служби. Інша відома дата — 25 червня 1792 року. Тоді він був «определен в управу благочиния гражданских дел приставом» повітового міста Лебедина.⁸ Щоправда, у відомій картотеці Б. Л. Модзалевського (Пушкінський дім, м. Петербург) вказується інша дата — «з 25 січня 1790 року». Є ще дані, що в місті Охтирці він займав посаду столоначальника по будівельній частині.⁹ Коли ж в 90-х роках XVIII століття на Слобожанщині з ініціативи літератора О. О. Паліцина виник культурно-просвітнянський гурток в Попівці, який за назвою цього села став зватися «Попівською академією», то М. Г. Ушинський став його активним, діяльним членом. Не випадкового ж О. О. Паліцин в одному із своїх листів 1806 року згадував про Мойсея Ушинського, як «про старовинного, відсутнього вже члена Академії, де пам'ять про нього завжди люб'язна».¹⁰ Це так, бо «з січня місяця 1796-го року» він переїхав до Петербурга. Але приятельські стосунки з уродженцями, мешканцями Слобожанщини не поривав. Особливо тісні вони були з В. Н. Каразіним, засновником першого на Україні Харківського університету, «українським Ломоносовим». То Каразін рекомендує Мойсея Ушинського як архітектора А. О. Самборському для «комітету розведення в Росії англійського хліборобства», то згадує у своїх листах, 10 травня 1820 року запрошує до помешкання М. Г. Ушинського в Петербурзі В. Г. Анастасевича, відомого українського бібліографа, перекладача і видавця.¹¹ То оцінює як «широкого приятеля» в листі до одного з священників Харкова (Фотієв?) і просить — «будьте ж йому підпорою і радою».¹²

У Петербурзі Мойсей Ушинський одружився з дочкою О. С. Нікольського, правителя канцелярії Адміралтейського департаменту. Ного тесть не обмежувався лише службовими справами. Мав потяг до літератури, писань — виконав декілька перекладів з Квінтіліана, випустив у світ власні праці «Логіка і риторика» (Спб., 1799), «Основи російської словесності» (Спб., 1792). Знаходимо, що Мойсей Ушинський оцінювався «як короткий приятель» О. С. Бірюкова (Бірукова), вихідця із Слобожанщини, цензора Петербурзького цензурного комітету (до речі, і творів О. С. Пушкіна).¹³ Можливо, перебування серед літераторів і в гуртку О. О. Паліцина на Слобожанщині, і в Петербурзі могло підштовхнути М. Г. Ушинського також до літературних спроб.

...1837 року в столиці Росії вийшла з друку частина перша перекладу з французької твору генерал-ад'ютанта барона Жоміні «Політичне та військове життя Наполеона». У цьому виданні вказується, що спочатку перекладачем праці був Ушинський, а з 1839-го (частин 4–6) «Генерального штабу капітан Ліндфорс». До цього часу імена перекладачів не дешифровані. Висловлюю думку, що ними були М. Г. Ушинський, який, певно, десь близько 1839 року помер, і Микола Федорович Ліндфорс (1812—1848), який продовжив перекладацьку працю Ушинського.

М. Ф. Ліндфорс був братом Федора Ліндфорса, який, виїхавши з Сибіру, купив «на Чернігівщині садибу, та 1000 десятин землі біля с. Олешні Городнянського повіту».¹⁴ Дружиною Ф. Ф. Ліндфорса була французенка Ганна Жерве. Її дід генерал Жерве загинув за Наполеона біля Липська. А батько дружини Ф. Ф. Ліндфорса був при тому генералові значковим. Їх родич гвардійський старшина Петро Жерве до 72 років мешкав в Олешні на Чернігівщині, і мав чудову бібліотеку — збірку французьких, німецьких та російських книжок і журналів. Все це разом взяте, як ми гадаємо, спонукало і, врешті-решт привело М. Ф. Ліндфорса, військового і перекладача, до перекладу праці барона Жоміні про Наполеона.

Життя іншого дядька К. Д. Ушинського Володимира було віддане флоту. В хронології його морської служби перша дата — це 23 лютого 1793 року, коли він вступив кадетом до морського корпусу. А остання — 1832 рік. Тоді настав час залишити йому службу.¹⁵ Одна з найбільш помітних віх у його житті — це перебування на посаді командира Охотського порту (див. про це детально — В. В. Терлецький. Командир Охотського порта — «Полярная звезда», Якутск, 1990, № 3, с. 118—121). Володимира Ушинського навіть хотіли призначити начальником Якутської області. Сибірський генерал-губернатор, знаменитий Державний діяч епохи Олександра І М. М. Сперанський так оцінив тоді Ушинського: «капітан-лейтенант Ушинський міг би бути переведений на сіє місце... Ушинський людина неабияка».¹⁶ Прожити останні роки свого життя В. Г. Ушинського, адмірала, поманило наддеснянське село Змітнів, що всього за 18 кілометрів від Сосниці. Село добре знав і К. Д. Ушинський, бо, плануючи 1868 року роботи у своєму маєтку-хуторі Богданка Глухівського повіту Чернігівської губернії, який дістався педагогу за дружиною, він передбачив завезти із Змітнева та посадити троянди і лілії.¹⁷

У 1879 році вдова В. Г. Ушинського Амалия Федорівна разом з капіталом в 12 000 карбованців відписала Сосницькому повітовому земству і училищній Раді для заснування в Змітневі «в будинку того маєтку на прибуток від нього і від капіталу Володимирського сирітського притулку для дівчаток дворянського походження», тобто виховного закладу, де б вчили «грамоті, праці і господарству».¹⁸ Довгий час тут зберігалися не тільки добра пам'ять про Ушинських і їх діяння, але й дорожочинні реліквії — деякі їх речі. Так, одна із справ Чернігівського обласного архіву, датована 1910 роком; сповіщає, що на той час при Змітнівській церкві зберігався мундир адмірала Володимира Ушинського,¹⁹ з якого «кимось зняті ордени покійного». Ну що ж, така вже невід'ємна риса нашої «свідомості», культури...

Згадаємо і те, що ще в 1817 році за рекомендацією згаданого В. Н. Каразіна В. Г. Ушинського було обрано кореспондентом «по частині вченій» Філотехнічного товариства, яке діяло завдяки турботам Каразіна з 1811 року і спрямовувалося на розповсюдження досягнень науки і техніки, сприяння розвитку промисловості та економіки України.

Чи варто було так детально розповідати про братів Ушинських? Вважаємо: варто! Бо, по-перше, ці відомості ще не увійшли в широкий науковий обіг в ушинськознавстві. А, по-друге, читачі можуть побачити еволюцію в діяннях роду Ушинських: від державної служби і просвітительства Мойсея і Володимира Ушинських до заснування вітчизняної наукової педагогіки і народної школи в Росії їх нащадком К. Д. Ушинським.

Походження. Батьки. Така вже була доля синів і дочок нашого українського роду, що з різних обставин вони були змушені творити поза межами рідної землі. Віддавати свій талант і здібності для розквіту

інших держав, здобувати їм славу. Ось і Костянтин Ушинський переважну частину свого життя працював далеко від України. І нарекли його російським педагогом. Навіть більше того — або забували згадати його походження, або намагалися «з наукових позицій» обгрунтувати протилежне. Академік В. Я. Струминський у праці «Очерки жизни и педагогической деятельности К. Д. Ушинского» (М., Учпедгиз, 1960) писав, що «соціальний стан батьків К. Д. Ушинського може бути дуже умовно охарактеризований традиційними висловлюваннями про належність їх до «старовинного дворянського малоросійського роду». Відкинув академік традиційні висловлювання, тобто свідчення сучасників Ушинського, його біографів дореволюційного часу. Не прислухався до такої розповіді редактора-видавця «Библиотеки для чтения» А. В. Старчевського, у журналі якого певний час співробітничав Ушинський:

— «К. Д. сказав мені, коли я кілька разів зауважив йому, що мені все здається, начебто він польського походження.

— Ні, я хохол: рід наш старовинний малоросійський, дворянський».²⁰ Залишив поза увагою і такий вислів Ушинського у листі від 9 вересня 1868 року до Л. М. Модзалевського: «в майбутньому році гадаю переїхати до себе на батьківщину — в Київ».²¹ І допустився прикрої помилки. Чого тут було більше: чи відходу дослідника з власної ініціативи від наукового сумління, чи тиску тодішньої імперської ідеї уславлення і розширення кола російських діячів в усіх сферах людської діяльності?

Ще в минулому столітті поширювалася думка, що мати К. Д. Ушинського походила з роду Капністів. Щойно згадуваний А. В. Старчевський стверджував: «Мати його була також малоросіянка, на прізвище Капніст (а за першим шлюбом — Гусак)».²² В недалекій минулі роки оцінка діяльності тієї чи іншої особи, як правило, робилася з позиції впливу російських революціонерів-демократів, передового російського журналу «Современник» тощо. Не допускалася навіть думка, що могло бути зовсім інакше, що того впливу і не було. Ось В. Я. Струминський і наставляв нас: «Мати Ушинського Л. С. Капніст, якщо тільки вона підтримувала знайомство і родинні зв'язки з Капністами (а до цього академік вказав на спілкування Капністів з Бестужевим-Рюміним, М. І. Лорером, Пестелем — В. Т.), звичайно, була в курсі тих настроїв, які царювали серед декабристів, що залишилися на волі після розгрому їх руху. Від матері, незважаючи на свої дитячі роки, Ушинський міг багато взяти і про ті пригнічені настрої, і про ті надії на майбутнє, «коли прокинеться народ»».²³ Та виявилось, в основному завдяки праці покійного професора А. М. Іванова з Ярославля,²⁴ що батько майбутнього педагога не пізніше 1816 року одружився з Любов'ю Степанівною (1796—?), дочкою статського радника... Карпинського! Це прізвище в XVIII—XIX століттях було досить поширеним на Чернігівщині. Прадід матері Ушинського навчався в Київській Академії, а потім був священиком в м. Ніжині. Дід — також священик у Прилуках (з 1748-го по 1758 рік). Він був у шлюбі з дочкою прилуцького полкового осавула Пашкевича. За дружиною отримав не тільки будинок у Прилуках, але й деякі маєтності. Зокрема, «Дер.(евню) Пироговцы»²⁵ (певно, с. Пирогівку, тепер — Шосткинського р-ну Сумської обл.), що на берегах Десни поблизу Новгорода-Сіверського. Батько Любові Степанівни Степан Степанович (1742— п. 1809) з 1781 до 1797 року служив в Новгород-Сіверській казенній палаті, тобто в ті роки, коли існувало Новгород-Сіверське намісництво. Потім (з липня 1800 р.) — депутат по виборі дворянства Новгород-Сіверського і Глухівського повітів, з 14 лютого 1802 р. — в 1-му департаменті Чернігівського Генерального суду. Разом з братами Петром, Іваном, Григорієм, Михайлом дістав у спадок

згадувану Пирогівку, хутір Заїздний.²⁶ Одружився з Меланією Федорівною Псіол. На жаль, А. М. Іванов в книжці «К. Д. Ушинский (Гимназист, Студент, Професор)», «Ярославль, 1973 на сторінці 7-й назвав прізвище дружини С. С. Карпинського Аспол, тобто повторив ту ж помилку, якої допустився В. Л. Модзалевський у своєму «Малороссийском родословнике» (т. 2, К., 1910, с. 340). Але ж останній на с. 715 цю помилку виправив!).

Любов була найменшою з дочок С. С. Карпинського: І їй у спадок дісталоя його небагате нерухоме і рухоме майно: в Новгороді-Сіверському обох статей 12 душ (1782), Новгород-Сіверського повіту при жилому хуторі 6 душ (1803) та поблизу Новгорода-Сіверського в будинку його 12 душ обох статей (1798)²⁷, будинок поблизу Новгорода-Сіверського. Це, певно, той, що стояв на Покровщині, далеко від центру міста, і де минули гімназичні роки Кості Ушинського. Ного мати пішла з життя надто рано, коли хлопцеві «не було ще й дванадцяти років».²⁸ «Батько по смерті матері, — згадував К. Д. Ушинський, — майже не жив дома, так що жив я один з меншим братом моїм на тому хуторці, куди ніхто не заглядав».²⁹ Так тривало років зо два. Потім, у 1837 році, його батько одружився вдруге, з сестрою командира Шосткинського порохового заводу, генерала В. В. Гербеля. Відтоді атмосфера в тому будинку на околиці міста, в «місцевості гористій і дуже мальовничій», докорінно змінилася. «Коло знайомств Д/митра/ Гр/игоровича/ розширилося; у нього постійно бували гості, більшою частиною військові».³⁰

Рік народження. В переважній більшості джерел, особливо за радянського часу, датою народження К. Д. Ушинського вважалоя — 1824 рік, 19 лютого. Цьому в значній мірі сприяло те, що вже не раз згадуваний В. Я. Струминський... звинуватив батька Костянтина в підтасовці документа про народження. Ось його аргументи: коли в м. Тулі народився Костянтин, то не було складено свідцтва про його народження. Священик, який його хрестив, «із-за відсутності бланків відомостей про хрещення своєчасно не оформив справу з записом, потім поступово забув про нього, а далі несподівано помер».³¹ На диво, все, до найменших дрібниць, знайоме тут Струминському про священика. І далі, без тіні сумніву, він пише, що «батько Ушинського, маючи на увазі здібності свого сина, що швидко розвивалися», здійснив в 1833 році, бо настав час віддавати сина до гімназії, поїздку до Тули. «Знайшов там свідків хрещення Ушинського, і за взаємним погодженням було встановлено, що роком народження і хрещення сина Костянтина був 1823 р., що консисторією і було засвідчено».³² Тобто встановили вік його сину на один рік старше, аніж це було насправді. За Струминським виходить, що і добре йому відоме свідцтво про закінчення Костянтином Ушинським Новгород-Сіверської гімназії, яке юнак подав до Московського університету при своєму вступі туди, і в якому рік народження проставлений як 1823-й, не відповідає дійсності.

У 60—80-х роках нашого століття це питання зацікавило декого з тих, хто займався вивченням життя Ушинського. В «Учительской газете» (1969, 5 серпня) з'явилоя стаття А. Петухова «Дело о рождении Ушинского», майже десятьма роками згодом з матеріалом «По следам родословной К. Д. Ушинского» («Учительская газета», 1978, 26 грудня) виступив вчитель Новгород-Сіверської школи-інтернату І. К. Коломієць, який, зокрема, на основі документальних даних показав, що в Тулі про свідцтво сину клопотався не батько, а мати. А далі професор А. М. Іванов, ретельно проаналізувавши усі «за» і «проти», особливо увагу звернув на те, що у формулярних за різні роки списках про службу Д. Г. Ушинського вказаний вік Костянтина якраз збігається з тим, що син народився саме в 1823 році.³³ Його висновок був однознач-

ним і категоричним: «версія про народження К. Д. Ушинського в 1824 році повинна бути залишена як неспроможна».³⁴ 1823 рік обстоював і відомий грузинський педагог-академік Д. О. Лордкіпанідзе, який офіційно піднімав це питання в 1979—1982 роках перед президентами Академії педагогічних наук В. М. Столетовим і М. І. Кондаковим. Автор цих рядків у витязі з підготовленої до друку книжки «Літопис життя і педагогічної діяльності К. Д. Ушинського» — витязі, який був надрукований у томі 1-му «Педагогических сочинений К. Д. Ушинского» (М., «Педагогика», 1988, с. 387—402), також подав 1823 рік, як рік народження К. Д. Ушинського. Відоме педагогічне видавництво погодилося з цим, увівши цю дату в текст праці. Отож саме цього, 1998 року, ми повинні відзначати 175-річчя від дня народження славетного педагога-українця.

Новгород-сіверський період життя Ушинського. Д. Г. Ушинського служба кидала по різних місцях Росії. З Тули, де народився Костянтин, 1824 року Дмитро Григорович був переміщений в Полтавську казенну палату по господарчому відділенню. Тут прослужив два роки. У Полтаві його син почув і вперше почав вимовляти рідні українські слова. Чи не тому, ставши вже відомим педагогом, Ушинський писав: «Якщо захочете ви слухати м'яку, гармонійну, зовсім незайману малоросійську мову, розмовляйте тільки з жінками полтавських сіл».³⁵ Так і ввижається мені, що була там нянею у нього проста, щира і лагідна жінка з села. З Полтави шлях Д. Г. Ушинського проліг до Петербурга, Олонецька, Вологди — і, нарешті, 1833 року його сім'я оселилася на Чернігівщині, батьківщині його дружини. Костянтина віддали на навчання до Новгород-Сіверської гімназії. І відразу ж успіх — на акті 26 червня 1834 року він, учень 1-го класу, був відзначений похвальним свідоцтвом. До речі, таке ж тоді отримав і Пантелеймон Куліш, який йшов в гімназії двома класами вище Ушинського. Всього було в Ушинського в гімназичні роки — і добре, радісне, і прикре. Навіть ніяк не передбачуване. На випускних екзаменах Костянтин Ушинський не отримав атестат, а лише — «увольнительное удостоверение». Причина цьому чітко бачиться з того запису, який супроводжував документ про освіту: «при пречудових здібностях старанність до придбання знань виявляв посередню».³⁶ І все ж його оцінка цього учбового закладу була високою: «Виховання, яке ми здобули в 30-х роках у бідній повітовій гімназії маленького містечка Малоросії Новгорода-Сіверського, було в навчальному відношенні не тільки не нижче, але навіть вище того, що в той час здобувалося в багатьох інших гімназіях».³⁷ Друге надбання Ушинського було зумовлене новгород-сіверськими краєвидами. До гімназії йому доводилося йти довгою дорогою понад красунею-Десною версти з чотири. Дві з них проходили по кручах, навислих над рікою. Чого і скільки не передумалося, не перемріялося тут майбутньому педагогу! Зміни пір року викликали в його юній чутливій душі сильні, тривалі почуття. «Враження буття, — згадував він потім, — до того переповнювали мою душу, що я ходив мовби напівп'яним».³⁸ Саме з Новгорода-Сіверського Ушинський виніс педагогічний постулат, що природа — могутній чинник виховання. Це чудово було ним висловлено в таких рядках: «Зовіть мене варваром в педагогіці, але я виніс із вражень мого життя глибоке переконання, що прекрасний ландшафт має такий величезний виховуючий вплив на розвиток молодої душі, з яким важко змагатися впливу педагога».³⁹ І, нарешті, не можемо не окреслити новгород-сіверське оточення Ушинського. Хто ж був серед його вчителів? З ким він товаришував, спілкувався? І ця важлива тема, по суті, ще не висвітлена. Маються лише поодинокі, розрізнені свідчення. І вкрай обмежені. Чи не найбільший вплив мав на Костянтина Ушинського Ілля

Федорович Тимківський, вихованець філософського і юридичного факультетів Московського університету; один з тих, хто допомагав В. Н. Каразину у відкритті Харківського університету (керував підготовчими роботами). Останній в одному з листів так підбадьорював колегу: «Люб'язніший Ілля Федорович! Не утрачайте духу в благородній вашій діяльності. Ми зробимо незрівняно більше, аніж припускають наші недоброзичливці». ⁴⁰ І таки зробили! 17 січня 1805 року університет у Харкові було відкрито. Потім Тимківський працював в ньому, займаючи професорську кафедру. Був візитатором Харківського учбового округу. Це саме він домігся, щоб Головне народне училище в Новгороді-Сіверському не було ліквідоване, як передбачалося, а реорганізоване в гімназію. ⁴¹ І була асигнована потрібна сума на будівництво нової кам'яної споруди замість старої дерев'яної. З 1825 по 1838 рік Тимківський обіймав посаду директора Новгород-Сіверської гімназії. Це був своєрідний керівник учбового закладу. Подовгу він не з'являвся у місті, мешкаючи в своєму маєтку — с. Туранівці Глухівського повіту. «Повертався в кінці травня, перед самими екзаменами, на яких він просяджував щоденно до десяти годин... Завжди рівний, спокійний, директор зберігав олімпійську незворушність, коли все навколо хвилювалось... Екзамени проходили в самій урочистій обстановці: посеред зали ставився довгий, покритий червоним сукном стіл і якесь незвичайне крісло для директора... на столі лежала ціла купа книг в гарних закордонних оправах і рідкісні видання». ⁴²

Улюбленими авторами Тимківського були Гораций та Вергілій. У колі гімназистів він переходив від Біблії і постових молитв, які сам читав, до декламування цитат з Тацита і Ціцерона. По його книзі «Опытный способ к философическому познанию русского языка» учні гімназії знайомилися із зразками російської словесності. Окрім того, в його особі вихованці бачили мудру, багату життєвим досвідом людину. Коли Тимківський помер, то Ушинський не міг не відгукнутися на цю сумну звістку проникливим спогадом, шанобливим і щирим словом: «Мир праху твоєму, шановний старець! Твоім нелицемірним, що продовжувалося до гробу, служінням науці, твоєю благоговійною повагою до неї і твоєю постійною вірою в іншу, набагато вищу святиню, ти посіяв в серцях своїх вихованців такі сім'я, які, та допоможе їм бог, передати своїм дітям і вихованцям». ⁴³

«Шановний старець». У православ'ї — це значить керівник совісті, духовний наставник. А Ф. М. Достоевський так дешифрував це слово: «Старець — це той, хто бере вашу душу, вашу волю в свою душу і в свою волю». Саме таким і був у повній мірі І. Ф. Тимківський. Ставши з часом на педагогічний шлях, оглянувши чимало навчальних закладів Росії, Ушинський з болем і жалем у серці писав про тих юнаків, в яких не було виховано ані найменшої поваги до своїх наставників, і які зневажливо відгукувалися «про своїх професорів і навіть взагалі про ученість, вчених і науку». І тоді він ще більш чутливо «оцінив по достоїнству і постові молитви покійного Іллі Федоровича. І нашу любов до учителя історії». ⁴⁴ Тим вчителем історії і статистики був колезький асесор Михайло Срофеев. Ного підпис стояв на «увольнительном свидетельстве», виданому Костянтину Ушинському по закінченні гімназії. Мало що відомо про Срофеева, який, безумовно, в певній мірі сприяв тому, що Ушинський після закінчення Московського університету так дивився в своє майбутнє: «повинен визначити мету всього мого життя; а саме — написати історію так, як я її розумію». ⁴⁵ Лише у С. Венгерова, в його «Критикобиографическом словаре русских писателей и ученых» ⁴⁶ знаходимо, що М. Срофеев — автор твору про «гр. О'Рурк» (1849)). Та ще згадку вихованця гімназії М. К. Чалого, що викладач історії був «людина напрочуд розумна та начитана, якого важко було

здивувати красномовством». ⁴⁷ Додамо ще, що Михайло Гаврилович був принциповим, сміливим. Якось він відмовився вчити безкоштовно дітей однієї графині. Це викликало явне невдоволення Баторовського, який змінив Тимківського на директорській посаді. Попечитель учбового округу князь Давидов погрожував перевести Єрофеева до повітового училища. Та сталося так, що попечитель Новгород-Сіверської гімназії і повітовий предводитель дворянства М. О. Судієнко висловився, що Єрофеев єдина в місті людина, товариству якого він зобов'язаний багатьма приємними вечорами.

Це і врятувало своєвільного викладача.

У спогадах Ушинського названо Якова Яковича, тобто Я. Я. Ігнат'єва, «про якого вже не в перший раз згадується в літературі». Людину дещо іронічну, яка, як кажуть в народі, з головою вросла у гімназичне життя. Щодо популярності Ігнат'єва Ушинський не помилився. Цього викладача описав в повісті «Яков Яковлевич» («Современник», 1852, № 10) Пантелеймон Куліш. У роки навчання Ушинського викладав в Новгород-Сіверській гімназії латинську мову (з 1834) уродженець Борзенського повіту Чернігівської губернії Іван Данилович Юскевич-Красковський. Його не згадав педагог у своїх спогадах, але це не значить, що викладач не залишив певний слід в душі і пам'яті Костянтина Ушинського. Інакше просто не могло бути. Щирий приятель Ушинського по гімназії М. К. Чалий, письменник П. О. Куліш відгукувалися про Юскевича-Красковського досить часто і з позитивного боку. Вони були частими гостями на квартирі привітного, гостинного викладача латині в 2-й київській гімназії (1837—1860), яку, до речі, з радістю відвідав і Т. Г. Шевченко в серпні 1859 року, від'їжджаючи з Києва до Петербурга.

Любили і поважали гімназисти Осипа Акимовича Самчевського (1799—1889), теж викладач латині. Він був уродженцем Чернігівської губернії, вихованцем С.-Петербурзької духовної академії, магістром богослов'я. З 1823 року викладав в Чернігівській духовній семінарії, а 13-ма роками пізніше продовжив викладацьку діяльність в Новгород-Сіверській гімназії, будучи у 1849—1858 рр. її інспектором. До того ж Самчевський палко кохався у хоровому співі, керував гімназичним хором, що «впливало на релігійний настрій» (М. К. Чалий). Його ім'я не загубилося у плині літ. У 60-і роки він був інспектором 2-ї київської гімназії. Коли М. І. Пирогов був вимушений залишити посаду попечителя Київського учбового округу, то від цієї гімназії прощальне слово виголосив саме Самчевський. Залишив «Спогади» («Киевская старина», 1893, т. 43; 1894 тт. 44—46), які обіймали час від 1810 по 1886 рік і містили в собі розповідь про життя тих учбових закладів, де йому довелося вчитися і працювати. Помер він у Новгороді-Сіверському. ⁴⁸

Зв'язки з цим краєм у Самчевського склалися настільки міцні, що, як бачимо, не тільки він сам повернувся сюди доживати свій вік, але й сина Івана (1830—?) привернув до вивчення цього куточка Чернігівщини. Останній зібрав і видрукував «Матеріали для историко-статистического описания города Новгородсеверска» («Черниговские губернские ведомости»; 1853), які потім вийшли окремим виданням (К., 1858).

Мусимо згадати і викладача Едуарда Андрійовича Штранге («справжній німець із Дерпта»); який прибув до гімназії і прослужив в ній чимало — з 1831 по 1866 рік. «Штранге, — згадував М. К. Чалий, — був суворий і солоно іноді нам приходилося... Ми його і поважали і вчилися у нього прегарно, досягши в німецькій мові більше, ніж у французькій». ⁴⁹

Та були й такі викладачі, які залишили в душі Ушинського і гіркі спогади, і негативну про себе характеристику. Особливо це стосу-

валосся викладача російської словесності Федора Андрійовича Кітченка, який з березня 1835 року⁵⁰ став старшим вчителем цього предмета в Новгород-Сіверській гімназії (за іншими даними — з 1834 р.⁵¹). «Ми сподівалися, — писав той же М. К. Чалий, — зустріти людину сповна сучасну, гадаючи, що він, як людина молода, буде більше підкорятися вимогам часу..., але, на жаль, ми швидко розчарувалися у своїх сподіваннях... Зубрили різну нісенітницю із загальної і часткової риторики Кошанського»⁵². Гімназисти не злюбили Кітченка за його пихатість, зверхність при спілкуванні, його мстивість і несправедливість. Чалий у своїх спогадах не міг не висловитися про нього з усією відвертістю і повнотою, дати оцінку, яку той дійсно заслуговував: «І миршавий на вид був цей маленький чоловік з чорними, блискучими мишиними оченятами, старанно прилизаним хохолком, але преядовитий! А що гірше всього, нападав він здебільшого на бідняків-плебеїв». То був чоловік, в якому якимось дивно вживалися найнегативніші людські риси і захоплення справою сумлінного вивчення історії, літератури України взагалі і Чернігівщини зокрема. Поза гімназією він знаходив час і бажання, щоб взятися за перо. Вмістив в «Москвитянині» (1843, № 11) рецензію на поему Шевченка «Гайдамаки». Частенько виступав на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» (див. про це в нашій статті «Бачив уві сні Новгород-Сіверський...» — «Сіверянський літопис», 1996. №2—3, с. 8).

...Велику і цінну роботу виконав Л. А. Черейський, випустивши у світ книгу «Пушкин и его окружение» (изд. 2-е, Л., 1989). Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України було видано двотомний «Шевченківський словник» (К., 1976—1977). Конче потрібно було б підготувати і «Словник К. Д. Ушинського», або хоча б видати довідник «Чернігівське коло оточення К. Д. Ушинського». При підготовці цієї статті я планував дати відомості і про співучнів Ушинського по гімназії, але... обсяг журнального допису надто вже збільшується. Тому обмежимося розповіддю про найбільш відомих вихідців з Чернігівщини, з якими Ушинському довелося зустрітися на життєвому шляху.

Чернігівці в колі Ушинського. Мусимо знову і знову констатувати, що у висвітленні життя та діяльності К. Д. Ушинського у різних працях знаходимо безліч прикрих і грубих помилок. Судить, шановні читачі, самі.

...У найповнішому на сьогоднішній день одинадцятитомному виданні творів педагога (М.-Л., 1948—1952) надibuємо: в т. XI, с. 247, 700 стверджується, що «увольнительное свидетельство» К. Ушинському було підписане «Федором Киреевым», а правильно — Федором Кітченком, викладач залишався в Новгород-Сіверській гімназії до 1843 року, коли його було переведено на посаду інспектора Чернігівської гімназії). Там же (с. 247, 702) називається ім'я законоучителя, протоієрея Василя Лачевського, а правильно — Василь Янчевський. На с. 16 йдеться про опрацювання Ушинським з російської статистики «Географического словаря русского государства» Максимовича і Щепатова. А далі в іменному покажчику повідомляється, що перший це Михайло Олександрович Максимович (?!). Ні, автори праці, виданої в 1809 році (!), Л. М. Максимович і Афанасій Щекатов. Не міг у 1845 році майбутній педагог вивчати і праці Вільгельма Мауренбрехера (с. 35, 704) і Симона Леонгарда Якобі (с. 34, 719), бо на той час першому було всього 7, а другому — 13 років. То були роботи інших осіб з такими ж прізвищами. Російський мандрівник М. С. Всеволожський (1772—1857) на с. 16 названий Всевольським, педагог В. І. Классовський (1815—1877) — Г. К. Классовським; петербурзький видавець Ф. С. Сушинський (1827—1890), в друкарні якого виходили у світ праці К. Ушинського, — Сушевським (с. 561), а біограф педагога Віра Василівна Тимошук по-

дана (с. 157) як дослідник чоловічої статі. Село Змітнів на Чернігівщині пишеться як Зміжнів.

Не дешифровано багато імен з кола Ушинського. Наприклад, Л. І. Жданович. А воно декілька разів фігурує у листах педагога із Гейдельберга до Л. М. Модзалевського.

30 квітня 1864 року: «у нас була велика метушня: вирішувалася наша поїздка або до Вісбадену з Ждановичами, або в Страсбург одних. Закінчилася справа тільки тим, що Жданович з жінкою, яка все дичиться, поїхали в Гамбург, а ми в Страсбург».⁵³

Травень 1864 року: «Взагалі, познайомившись з Ждановичем, ми познайомились майже з усім російським Гейдельбергом. Завтра, втім, Ждановичі виїжджають до Цюріха; а жаль! тому що це була розвага для дружини, та і я добре зійшовся з Львом Івановичем».⁵⁴

29 грудня 1864 року: «У нас були тільки кн. Мешерський і Жданович, який в січні гадає переїхати до Праги».⁵⁵

Лев Іванович Жданович (1834— до 1901), уродженець с. Хотунич (тепер — Щорський р-н Чернігівської обл.). В 1855 р. закінчив курс Ніжинської гімназії вищих наук кн. Безбородька. З наступного року до лютого 1861 був службовцем канцелярії Новгород-Сіверського повітового предводителя дворянства. Безумовно, ця обставина, неминучі спогади про місто на Десні зближували його з Ушинським в отому спілкуванні за кордоном. У 1861—62 роках Жданович обіймав кафедру законів казенного управління гімназії в м. Ніжині. Звідси, в кінці 1862-го, і був відраджений за кордон на два роки для удосконалення в науках. Потім це відрадження було продовжене до 1 січня 1866 року. По поверненні до Росії знову займав кафедру (1866—1873) у лицей кн. Безбородька. Невідомо, чи продовжував він спілкуватися з Ушинським у ті часи. Чи залишив про педагога свої спогади? До пера ж брався. Але то були вірнопідданські праці — «Гімн» на 25-літній ювілей царювання імператора Олександра II (Дерпт, 1880), «Памяти графа Д. А. Толстого» («Черниговские епархиальные известия», 1889, № 17). Остання робота, видана в Чернігові 1889 року і окремим виданням, присвячувалася тому, хто увійшов в історію як сумнозвісний реакційний державний діяч. Коли він у 1866 році зайняв посаду міністра народної освіти, то Ушинський передбачливо зауважив, що тепер на педагогіку «прийде гоніння» — і не помилився. Трьома роками пізніше Костянтин Дмитрович вже констатував, що «граф Толстой давить народну освіту вагою двох міністерств»,⁵⁶ тобто як міністр народної освіти і обер-прокурор Синоду.

А що ж Жданович? У 1873 році він вийшов у відставку. Але того ж року був запрошений земством на посаду директора Чернігівської земської учительської семінарії. Через три роки, внаслідок непорозумінь із земством, які «отримали сумний розголос в газетах»,⁵⁷ саме за сприяння графа Толстого отримав місце директора міністерської учительської семінарії в Дерпті. Ото там і славив Олександра II, а, певно, повернувшись на Чернігівщину, відгукнувся словом «Памяти графа Д. А. Толстого». Відробляв за послугу.

Коли осінніми днями 1870 року врешті-решт збулася давня мрія — сім'я Ушинського перебралася до Києва і оселилася по вулиці Тарасівській, то поруч, в університеті св. Володимира, працював професор-патолог Олексій Сергійович Шклярєвський, уродженець с. Краснопілля колишнього Кролевецького повіту Чернігівської губернії. Він же і став доглядати тяжко хворого педагога. Саме О. С. Шклярєвським було складене свідощтво про смерть К. Д. Ушинського: «я не можу сумніватися, що саме посилені вчені літературні роботи Ушинського... виснажили його слабкі фізичні сили і були істотною причиною його передчасного сконання».⁵⁸

В останні роки життя Ушинський листувався з відомим педагогом, вихованцем Ніжинського ліцею, свого часу старшим вчителем Чернігівської гімназії О. Ф. Андріяшевим (1826—1907). Очолюючи 1-шу Київську гімназію, Андріяшев на початку лютого 1870 року у відношенні на ім'я Ушинського просив надіслати його учбові книжки. Костянтин Дмитрович виконав замовлення — на початку березня надіслав до Києва тисячу примірників «Рідного слова» (рік 1-й) та 500 — «Рідного слова» (рік 2-й).

К. Д. Ушинський помер в Одесі 21 грудня 1870 року. І одним з перших відгукнувся некрологом в «Одесском вестнике» (1870, 29 грудня) хтось під криптонімом «Кн. В. Д.». Немає сумніву, що то був князь Василь Дмитрович Дабижа, співробітник історичних журналів, інспектор Одеського учбового округу. Він мав зв'язки з Чернігівщиною. Можливо, через дружину Анастасію Олександрівну Горленко. В усякому разі В. Д. Дабижа помер на Чернігівщині 20 жовтня 1902 року.⁵⁹

Першим директором Глухівського учительського інституту Чернігівської губернії став у 1874 році послідовник Ушинського, а за деякими твердженнями його «вихованець і друг»⁶⁰ А. В. Білявський. Збирав спогади про Ушинського, писав про нього уродженець містечка Вороніж Глухівського повіту І. С. Абрамов (1874—1960). Його перу належать праці «На родині Ушинського (Письмо из Черниговской губернии)» — «Неделя», 1901, № 8 та «Украинский элемент в воспитании Ушинского» («Народный учитель», 1909, № 11—12). Автора статей про Ушинського («Памяти нашего знаменитого земляка К. Д. Ушинского» («Черниговская земская неделя», 1914, №№ 21, 22) та однойменної в тій же газеті (1915, № 3, 16 січня) ще нам треба встановити. Сховався він за псевдонімом Е. Г. До речі, «Бібліографічний покажчик праць і літератури про життя і діяльність К. Д. Ушинського (1848—1984)», випущений 1985 року АПН СРСР та науковою бібліотекою ім. К. Д. Ушинського (Москва), ці статті «Черниговской земской недели» не врахував.

Життєписом, працями К. Д. Ушинського цікавився В. Л. Модзалевський (1882—1920), свого часу директор Чернігівського земського музею українських старожитностей і керуючий Чернігівською архівною комісією. І не міг не цікавитися, адже його батько Лев Миколайович (1837—1896) був щирим приятелем Костянтина Дмитровича. Як жаль, що ні Вадим Львович, ні його брат Борис Львович (1874—1928), один із засновників Пушкінського Дому, автор праці «Бібліотека О. С. Пушкіна», видавець двотомника «Листи» О. С. Пушкіна з його найдетальнішими примітками, не спромоглися підготувати подібних видань про К. Д. Ушинського. А в архіві їх батька було багато цінних матеріалів про нашого славетного педагога. Ось хоча б оригінали листів Костянтина Дмитровича до Л. М. Модзалевського, доля яких і досі невідома. Не знайдені і листи Модзалевського до Ушинського. Втім, Вадим Модзалевський дещо таки зробив. Він підготував рецензію на «Зібрання невиданих творів К. Ушинського», тобто на «Материалы для Педагогической Антропологии, т. III, и материалы для биографии» (Спб., 1908).

Високо цінували педагога уродженці повітового містечка Борзна Чернігівської губернії відома просвітителька, активна послідовниця К. Д. Ушинського Х. Д. Алчевська (1841—1920) та її брат Л. Д. Журавльов. В неопублікованому листі до Б. Д. Грінченка, який ніяк не міг змиритися з тим, що учбові книги Ушинського були видані російською мовою, останній із здивуванням писав: «Дорогий і вельми шанований Борисе Дмитровичу... Чим проштрафився в кінці кінців перед Вами гуманніший і симпатичніший педагог (я не кажу вже про його серйозну ученість) К. Ушинський?!.. Чи не він перший серед наших педагогів

вказав на те, що і навчання, і виховання повинне бути національним, рідним, не запозиченим з іноземних джерел».⁶¹

Минуло вже 175 років від дня народження К. Д. Ушинського. Цей час не віддалив від нас великого педагога, а, навпаки, наблизив. Прибічник і борець за національні (і по суті, і за мовою навчання) освіту і виховання є нашим сучасником. І в сьогодні він вказує ясний, прямий шлях розвитку нашої школи, а отже, врешті-решт і всього суспільства.

...22 березня 1917 року в Петрограді дочка педагога Надія Ушинська у нотаріуса П. Н. Базикіна склала духовний заповіт на випадок своєї смерті. Один з його пунктів передбачав: «Якщо за мого життя не буде споруджено в м. Москві пам'ятник К. Д. Ушинському, то з капіталу, що може залишитися після мене, я заповідаю м. Москві на встановлення пам'ятника 60 тисяч крб. готівкою і лише за тієї умови, що пам'ятник цей буде поставлено в Нарішкінському сквері або Чистопрудному бульварі протягом 6 років з дня затвердження цього заповіту, в противному випадку — м. Чернігову».⁶² Пам'ятник Ушинському в Москві не з'явився ні в той час, ні опісля революційної круговерті та громадянської війни. Немає його і в Чернігові. А мусить стояти! Бо зв'язки славетного педагога-українця з Чернігівщиною були найміцніші. І це добре знала дочка педагога (до речі, Українське Генеральне Консульство у Петрограді 25 жовтня 1918 р. за № 6428 засвідчило, що Н. К. Ушинська «є громадянка Української держави»),⁶³ віддавши з усіх міст України перевагу Чернігову.

Джерела та література:

- 1 Федосюк Ю. Прославленные фамилии // Наука и жизнь. — 1976. — № 12. — С. 85.
- 2 Иванов А. Н. К. Д. Ушинский (Гимназист. Студент. Профессор). — Ярославль, 1973. — С. 6.
- 3 Киевский вестник. — 1870. — № 49.
- 4 Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. — К., 1970. Т. 2. — С. 453.
- 5 ДАСО. — Ф. 746. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 7—8; Терлецький В. Новые документы к родословной К. Д. Ушинского. — В сб. «Жизнь и наследие К. Д. Ушинского». — Ярославль, 1986. — С. 68—72; Терлецький В. Сумщина — край Ушинських (3 нових архівних знахідок). // Ленінська правда (Суми). — 1987. — 6 жовтня; Віктор Терлецький. Костянтин Ушинський, його предки і нащадки. // Освіта. 1991. — 26 листопада.
- 6 ДАТО. — Ф. 3. — Оп. 4/4. — Спр. 2149. — Арк. 12—14; 36. «Педагогические идеи К. Д. Ушинского и современность». — Ярославль, 1975. — С. 131.
- 7 ДАСО. — Ф. 746. — Оп. 1. — Спр. 38. Арк. 2—3.
- 8 Новое об Ушинском. Сборник научн. трудов. Вып. 193. — Ярославль, 1981. — С. 97.
- 9 Иванов А. Н. К. Д. Ушинский (Гимназист. Студент. Профессор), — Ярославль, 1973. — С. 5.
- 10 Сумцов Н. Ф. Из украинской старины. — Харьков, 1905. — С. 52.
- 11 Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалием. — Харьков. 1910. — С. 739.
- 12 Данилевский Г. П. Собр. соч., Изд. 8-е. — Т. 21. — Спб., 1901. — С. 130.
- 13 Записки В. И. Ярославского // Киевская старина. — 1887. — Октябрь. — С. 294.
- 14 Дацюк Г. Софія, бо мудра // Початкова школа. — 1992. — № 1. — С. 59.
- 15 Общий морской список. — Спб., 1890. — Т. 5. — С. 253.
- 16 Терлецький В. В. Командир Охотского порта // «Полярная звезда» (Якутск). 1990. — № 3. — С. 118—121.
- 17 Ушинский К. Д. Собр. соч., Т. XI. — М.-Л., — 1952. — С. 374.
- 18 ДАЧО. Ф. 145. — Оп. 2. — № 198. — Арк. 147—148; Терлецький В. В. Командир Охотского порта // «Полярная звезда» (Якутск). 1990. — № 3. — С. 120—121.
- 19 ДАЧО. — Ф. 145. — Оп. 9. — Од. зб. 14 (1910 р.). — Арк. 84.
- 20 Старчевский А. Мои воспоминания о Константине Дмитриевиче Ушинском // Народная школа. — 1885. — № 1. — С. 48.
- 21 Ушинский К. Д. Собр. соч. — М.-Л., 1952. Т. XI. — С. 192.
- 22 Старчевский А. Мои воспоминания о Константине Дмитриевиче Ушинском // Народная школа. — 1885. — № 1. — С. 48.
- 23 Струминский В. Я. Очерки жизни и педагогической деятельности К. Д. Ушинского. — М., 1960. — С. 83.

- 24 Иванов А. Н., К. Д. Ушинский (Гимназист. Студент. Профессор) — Ярославль, 1973. — С. 6.
- 25 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — К., 1910, Т. 2. — С. 340.
- 26 Там же.
- 27 Там же. — С. 340.
- 28 Ушинский К. Д. Собр. соч., М.-Л., 1952. — Т. XI. — С. 54.
- 29 Там же.
- 30 Чалый М. Материалы для биографии Константина Дмитриевича Ушинского // Народная школа. — 1874. — № 4. — С. 45.
- 31 Струминский В. Я. Очерки жизни и педагогической деятельности К. Д. Ушинского. — М., 1960. — С. 26.
- 32 Там же. — С. 26.
- 33 Иванов А. И. О дате рождения К. Д. Ушинского. — В сб. «Жизнь и наследие К. Д. Ушинского». — Ярославль, 1986. — С. 40—44.
- 34 Там же. — С. 43.
- 35 Ушинский К. Д. Собр. соч., — М.-Л., 1948, Т. 3. — С. 459.
- 36 Струминский В. Я. Очерки жизни и педагогической деятельности Ушинского К. Д. М., 1960. — С. 43.
- 37 Ушинский К. Д. Собр. соч., — М.-Л., 1952. — Т. XI. — С. 46.
- 38 Там же. — С. 56.
- 39 Там же. — С. 52.
- 40 Слюсарский А. Г., Каразин В. Н. Его научная и общественная деятельность. — Харьков, 1955. — С. 36.
- 41 Шугуров Н. Илья Федорович Тимковский, педагог прошлого времени — // Киевская старина. — 1891. — № 9.
- 42 Чалый М. К. Воспоминания // Киевская старина. — 1889. — № 4. — С. 87—88.
- 43 Ушинский К. Д. Собр. соч. — М.-Л., 1952. — Т. XI. — С. 46.
- 44 Там же. — С. 52.
- 45 Там же. — С. 18.
- 46 Венгеров. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. — Изд. 2-е. — Петроград, 1915. — Т. 1. — С. 275.
- 47 Чалый М. К. Воспоминания // Киевская старина. — 1889. — Апрель — июнь. — С. 328.
- 48 Черниговские губернские ведомости. — 1889. — 16 февраля.
- 49 Чалый М. К. Воспоминания // Киевская старина. — 1889. — Апрель—июнь. — С. 34.
- 50 Из отчета Киевского учебного округа за 1840 г. // В сб. «Педагогические идеи К. Д. Ушинского и современность». — Ярославль, 1975. — С. 112.
- 51 Панаженко И. Историческая записка в Новгород-Северской гимназии. К. 1889. — С. 167.
- 52 Чалый М. К. Воспоминания // Киевская старина. — 1889. — Апрель—июнь. — С. 310.
- 53 Ушинский К. Д. Собр. соч. М.-Л., 1952. — Т. XI. — С. 180.
- 54 Там же. — С. 182.
- 55 Там же. — С. 185—6.
- 56 Там же. — С. 203.
- 57 Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. Изд. 2-е. — Спб., 1881. — С. 257-8.
- 58 Ушинский К. Д. Собр. соч. — М.-Л., 1952. — Т. XI. — С. 377.
- 59 Венгеров С. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых, изд. 2-е Петроград, 1915. — Т. 1. — С. 221.
- 60 Ткаченко В. К. Глухів, Харків, 1968. — С. 38.
- 61 Відділ рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України. — 111 37238.
- 62 Відділ рукописів ДПБ ім. М. С. Салтикова-Щедріна (м. Петербург. Росія). — Ф. 804. — Од. зб. 56.
- 63 Там же. — Ф. 804. — Од. зб. 53.

